

שלי נעשה שלו: ש. שלום משפיע על עגנון

לא רק שורת שיר אחת ידועה - "בשר כבשרך לא במהרה יישכח" - תרם ש. שלום לרומאן "שירה" שכתב ידידו ש"י עגנון. קווי דמיון רבים נמתחים בין הרומאן "הנר לא כבה" שכתב ש. שלום, לבין "שירה". גם הרומאן שניהל ש. שלום עצמו עם רופאה מסתורית מצא את דרכו לעלילת ספרו של עגנון

שרה בן-ראובן 16.08.2012 12:00

גילוי יומנו ומכתביו של הסופר והמשורר ש. שלום ב"גנזים" על ידי ענת פרי, ופרסום מאמרי התגובה של עופר אדרת ב"תרבות וספרות" (29 ביוני 2012) וב"יקינתון" (גיליון 253, יולי-אוגוסט 2012), הזכירו לי את ספרו של ש. שלום "הנר לא כבה" שפורסם ב-1952. כשעיניתי בו, גיליתי דמיון בין קטעים בספר זה לקטעים בספרו של ש"י עגנון "שירה". ראוי לציין שעגנון היה במשך שנים ידידו של ש. שלום, והוא נתן לו לקרוא יצירות שלו לפני פרסומן. לכן לא ייפלא שעגנון הכיר כמה מסיפורי האהבה שלו, וביניהם "הנר לא כבה", כאשר החל לפרסם פרקים מ"שירה" ב"לוח הארץ" מאוקטובר 1948.

גיבור "הנר לא כבה" הוא המשורר צפנת, ששמו מעיד על החידות בחייו. צפנת הנשוי לכנרת, בדומה לש. שלום שהיה גם הוא נשוי לכנרת, פוגש בירושלים בהיותו בן 35 באשה-נערה אובדנית, המנסה לגרור אותו אל התופת והמוות. בעקבות דנטה, שאבד במחצית חייו ביער חשוך וחיפש את דרכו בתופת כשסר מדרך הישר, כך גם המשורר כותב ביומנו על הפגישה: "את מדברת אלי בשם החיים, ואני שומע את צליל המוות מקולך (...). המוות שלי - פני אשה יהיו לו. האת היא איננה?" הנערה מספרת למשורר שעמדה להתאבד לפני שפגשה בו, אך כשהסתכלה בעיניו הן אמרו לה שאל לה להתאבד. המשורר הביט בעיני הנערה ונבהל. פניה היו מכווערות כפני צפרדע, בעוד אברי גופה היו מחוטבי גזרה ונאים למראה. הנערה הציגה עצמה בשמה - איננה נימנד, ובמקצועה - כימאית, פליטה מגרמניה. השם נימנד, שפירושו בגרמנית שום-איש, מסמל את נטיותיה האובדניות של הנערה. דמותה מזכירה את לילית המיתולוגית, שהיתה עוגבת על גברים בחלומם ומפתה אותם לשכב עמה.

צפנת נמשך לניגוד שבין יפי אבריה של הנערה וכיעור פניה האפורים. הוא נזכר באירוע מילדותו. אומנתו נתקלה יום אחד בצפרדע. היא קראה לילד ואמרה לו: "גע בה ואל תירא! זו סגולה לכתיבה נאה". המשורר, ששאף כל ימיו לשפר את כתיבתו, חש צורך עז לגעת בגבה של ה"צפרדע" שנקלעה לידיו. לכן הלך בעקבות הנערה לחדרה בשכונת הבוכרים בירושלים, בתקווה שיוכל לרתום את החוויה הארוטית הממתינה לו שם למרכבת השירה שלו.

בתחילת הרומאן "שירה" של עגנון מתוארת פגישתו של הרבסט עם שירה. אפשר למצוא שם הקבלות לתיאור הפגישה בין צפנת לאיננה מספרו של ש. שלום. כבר בעמוד הראשון של "שירה" מתאר עגנון את מראה שירה מנקודת ראותו של הרבסט בפגישתם הראשונה: "גבוהית, גברית, בעלת משקפיים, שנזדקרו מעיניה בחוצפה והזריחו את הנמשים שבלחיייה האפורות כראשי מסמרים שבקיר ישן". בתחילה נרתע הרבסט מכיעורה ומהתנהגותה הבוטה של שירה. כאשר פגע בה "היה הופך פניו ממנה שלא לראותה". בהמשך ניסה הרבסט לצלצל מתא טלפון למחלקת היולדות, לשאול לשלום

אשתו היולדת, והדבר לא עלה בידו. אז נזדמנה לפניו שירה, הציעה את עזרתה, צילצלה בשמו ושאלה לשלומה של היולדת. בשל כך השתנה יחסו של הרבסט אליה, והוא הזמינה לשבת עמו בבית הקהוה. שם נראתה לו בדמות שונה והוא החל לשים לב להופעתה הכללית ולא רק לפניה. היא נראתה לו "כבעלת קומה ומלובשה גאים ואין להתבייש בה בפני הבריות וכשפתחה את נרתיקה לא פתחה כדי להוציא ציגרטתה, אלא הוציאה מראה כדי להסתכל בה כבדרך הנשים הצעירות" ("שירה", עמ' 20).

לעומת שירה, הפותחת את נרתיקה כדי לשפר את מראה, איננה האובדנית בסיפורו של ש. שלום פותחת בפגישתם הראשונה את ארנקה כדי להראות לצפנת את מחשבות המוות שלה: "היא הוציאה קופסה קטנה מארנקה האפור, קופסה מוארכת בצבע הזהב, שלא נבדלה במאומה מאותן קופסאות תמרקים". בקופסת הזהב היתה מונחת גלולת רעל ציאנקלי.

השפעתו של ש. שלום על הפרק הראשון של "שירה" ניכרת בכמה מפרטי העלילה בשני הספרים. איננה ושירה משכו אל חדריהן את הגברים הנשואים המבוגרים שפגשו באקראי בירושלים. קיים דמיון רב בין תיאורי שני זוגות החדרים הצרים שאליהם הובילו איננה ושירה את הגברים שניצודו ובמעשי האהבה שהתרחשו באותם חדרים. אולם משמעות מעשיהן של שתי הנשים שונה לחלוטין. בעוד איננה מסמלת את הטְנֵטוּס, המוות, השואף לגרור את אהובה לאבדון, שירה מייצגת את האָרוֹס, המין, המביא חיים לעולם. מקצועה כמיילדת הולם אותה. שירה היא החיים עצמם.

בשעה שפגש את שירה לראשונה, נבהל ממנה הרבסט מפני שנראתה לו תוקפנית ושתלטנית ופניה מכוונות. עגנון כתב אז משפט מעורר תמיהה: "חזרה האחות, שקרא את שמה נדיה, ואולם שירה שמה" ("שירה", עמ' 8). בתיאור הפגישה השנייה בלשכת הטלפון (עמ' 20) חוזר שוב משפט דומה: "זוהי האחות הרחמניה שאני קורא לה נדיה ולא נדיה שמה אלא שירה שמה". השם נדיה נזכר פעמיים גם בגירסה המוקדמת לפרק הראשון של "שירה", שהופיעה ב"לוח הארץ תש"ט" ב-1948. במקום המשפט הראשון מהספר נאמר שם (בעמ' 218): "ושוב חזרה ובאה אותה האחות, שהיה הרבסט קורא לה בדמיונו נדיה, אף על פי שכבר שמע ששמה שירה". מכאן והלאה השם נדיה לא נזכר עוד, ונותר רק השם שירה עד שורתו האחרונה של הספר.

השימוש המוזר, המיותר לכאורה, שעשה עגנון בשם נדיה בתחילת הספר אומר דרשני. אותיות השם נדיה מזכירות את אותיות השם איננה, גיבורת ספרו של ש. שלום, וגם השימוש בשם לועזי. היעלמו של השם נדיה מהמשך הספר מעיד על כך שעגנון (באמצעותו של הרבסט) היה שבוי בתחילה בחבלי הקסם של נדיה, אך דמותה של שירה הלכה ורחקה מזו של נדיה (ומהשפעתו של ש. שלום), כי החיים היו חזקים מהמוות. נדיבותה ואנושיותה של שירה הביאוהו להתאהב בשירה. גדולתו של עגנון מתגלה בהצלחתו לשתף את קוראיו במעבר שעושה הרבסט משנאה לאהבה. בעקבותיו משתנה גם שירה, שהוצגה בתחילה כמכוערת ודוחה, אך נהפכת ליפה בזכות אנושיותה ויצר החיים שבה. "שכל זמן שחושב הרבסט שיפה היא שירה ובריאה - יפה ובריאה היא", שהכל בעיני המתבונן.

חדרה של איננה בספרו של ש. שלום מתואר מפיו של צפנת כחדר צר, שאינו הולם את מעשה האהבה שהתרחש בו: "בחדר מיטת ברזל, שולחן וכד מים עליו. מזוודה מתחת למיטה. על אדן החלון, העשוי אבנים חלקות, בלתי שוות, עששית של נפט וגפרורים (...). מאין כסא בחדר ישבנו על המיטה". בבואו לתאר את מה שאירע בין השניים אחר כך, עובר הסופר ש. שלום מגוף ראשון לגוף שני: "הוא העביר אצבעותיו על חלקת כתפיה המעוגלות, הן יקדו ביקוד אש מבפנים. חמוקי ירכיה הבהבו מבעד לשמלתה (...). הוא נשק לה על מצחה הלוהט, התכופף וגרר את המזוודה שמתחת למיטה, ישב עליה והחריש".

התיאור של התלקחות היצרים בחדרה של שירה, גיבורת ספרו של עגנון, דומה להפליא למתואר

בספרו של ש. שלום. עגנון מתאר את ביקורו הראשון של הרבסט בחדרה של שירה במלים אלו:
"בחדר עמדה מיטה ושולחן וכסא וארון ושידה (...). לבסוף הפכה פניה כלפי הרבסט ואמרה, חדרי קטן אבל שלי הוא (...). ושוב ישבה על מיטתה והוא ישב על הכיסא שבין השולחן למיטתה (...). בראשונה כשאחז את ידה בידו הייתה ידה קרה, ועכשיו היא חמה עד שהרגיש בה דרך הבגד (...). כשהעביר ידו על לחיה והרגיש באותן הבליטות הבאות מן הנמשים הפליג כל דמו לתוך ידו והוציאה היד רשפים של אש חזקה הבאה מכוח שלהבת הדם".

ליל האהבים בין צפנת לאינגה הוביל לרומאן אהבים שבשיאו אינגה דורשת מאהובה להתגרש מאשתו החוקית, שאתה חדל מזמן לקיים יחסי אישות, ולשאת אותה לאשה במקומה. כשהמשורר נרתע מדרישתה, היא מאיימת עליו שתיפרד ממנו לשלושה חודשים, ואם לא ישוב אליה עד אז - תתאבד. המשורר צפנת מעדיף את החיים בקרבת ליאת אשתו, כי רק בחברתה הוא יכול ליצור והיצירה חשובה לו מהיצר. לפני תום שלושת חודשי הפרידה, מקבל צפנת מכתב מאינגה שבו היא מנסה לפתותו למות אתה יחד, באומרה: "כבה את הנר ופתח את הדלת אל הליל הגדול". היא מתוודה במכתבה כי עוד לפני פגישתם הראשונה קראה כמה משיריו. היא הסיקה מקריאתם שהוא מייחל למוות כמוה, כי "אתה יודע סודו המשכר של המוות הרבה יותר ממני". תשובתו של צפנת לבקשה זו שלילית. המשורר מניח לאינגה להתאבד, בעוד הוא נותר נאמן לאמת שלו: "הצו לתוכן חיי: ניצחון השירה שבי על המוות".

שנים אחר כך, סמוך למותו ב-1990, התוודה ש. שלום בראיון עם אילת נגב ("שיחות אינטימיות", עמ' 127) כי "הנר לא כבה" הוא אכן סיפור אוטוביוגרפי השאול מחייו. כמו צפנת, העדיף גם הוא להוסיף לחיות בקרבת אשתו. נישואיו לרעייתו אורה לא הפריעו ליצירתיותו, שארכה שנים רבות. בתדמותה האמיתית של אינגה היתה רופאה צעירה ובעלת נפש עשירה, שהתאבדה. פרשת האהבה הטרגית המונצחת בספרו של ש. שלום התרחשה במציאות ב-1939. עגנון, שהיה מודע לפרשה העגומה בחיי ידידו, החל באותם ימים

לכתוב את ספרו "שירה". כך היטיב לשלב את דמותה של הרופאה הצעירה בגילום דמותה של שירה שלו.

ש. שלום גילה ביחסו לאינגה את תפישת עולמו האקזיסטנציאלית, המעדיפה את החיים והיצירה בכל מחיר. הדבר הומחש לי בסיפור ששמעתי מפי בנו של הכתב לענייני הדרום בעיתון "דבר", שהתגורר ברחובות בשנים הראשונות למדינה. ש. שלום ואשתו גרו גם הם ברחובות בשנים 1948 עד 1952, בבית ברחוב בארי 66. שם התיידד הסופר עם העיתונאי, יצחק יעקובי שמו, שגר ברחוב רופין הסמוך. לידיד זה גילה הסופר כמה מהחוויות בחייו שלא פורסמו בספריו. לחגי יעקובי, בנו של העיתונאי, הזדמן פעם להאזין לסיפור, שבו תיאר ש. שלום כיצד הציל את אשתו מטביעה בביצה. בשבת חורפית אחת יצא ש. שלום עם אשתו אורה לטייל בשדות מחוץ למושבה, בואכה הכפר הערבי הנטוש זרנוגה. השניים תעו בדרך ונקלעו לביצה טובענית. אורה החלה לשקוע בביצה ולא הצליחה להיחלץ בכוחות עצמה. לכן הזעיקה את בעלה להושיעה. המשורר הבין מיד שאם ישלח ידו לקראתה היא עלולה לגרור אותו אחריה לתוך הביצה ושניהם יטבעו בה. לכן נקט צעד זהיר יותר. הוא הוריד את מעילו מעליו והניפו לעבר אשתו הטובעת. אורה נאחזה בשרוול המעיל, בעוד בעלה מושך בשרוול האחר ממרחק בטוח, וכך לאט-לאט נחלצה האשה מטביעה בביצה. סיפור זה מבטא את תפישת עולמו של ש. שלום. המשורר הבין שהקיום האישי קודם לכל. לכן היה מוכן להציל את אשתו, כל עוד ההצלה אינה פוגעת בקיומו. השניים התמידו בנישואיהם, וזכו בחיי יצירה ארוכים. הם מתו בני 85, למרות מחלותיהם ומיחושיהם הרבים.

לש. שלום היתה פרשת אהבה נוספת, קדומה יותר, שהתרחשה בירושלים ב-1931, שמונה שנים לפני שהכיר את הצעירה האובדנית. גם פרשה זאת הסתיימה בחזרתו אל אשתו. במקרה זה התאהבה בסופר אשה שהיתה נשואה לחבר קיבוץ, והיא עזבה את בעלה ועברה לגור בביתו של הסופר בעיר. תחילה נעתר הסופר לחיזוריה, אך כשנדדע לו שאשתו הרתה לו, ניתק את יחסיו עם המאהבת הנשואה, ששבה לקיבוצה מושפלת ומבוזה.

פרשה זאת הולידה את שלושת כלילי הסונטות שחיבר ש. שלום ב-1932. המשורר המאוהב השמיע בסונטות את הפסוק "בשר כבשרך איננו דבר שניתן להישכח". ש. שלום סיפר לאילת נגב לפני מותו שהתיר לעגנון לקרוא את הסונטות עוד בטרם פרסומן. התוצאה באה לביטוי ב"שירה", כאשר הרבסט חוזר כמנטרה, 11 פעמים, על הפסוק "בשר כבשרך לא במהרה יישכח". לבסוף הוא עוזב את שירה לאחר שנודע לו כי אשתו נכנסה להריון ומשאיר את אהובתו נעלבת ומושפלת. אילת נגב שמעה מפי ש. שלום כי עגנון התלהב מיצירותיו. הוא שיבח אותן, בנוכחות אשתו הכנרת, כיצירות מיוחדות במינן. הראשון שעמד על הקשר בין תיאורי התנהגותו של הרבסט מ"שירה" לבין הסונטות של ש. שלום היה חוקר הספרות ברוך קורצויל. בעקבותיו הלך הלל ברזל ("סיפורי אהבה של ש"י עגנון", עמ' 174). לדעתו, שלושת כלילי הסונטות הם "התשתית הפיוטית של 'שירה'". ש. שלום קרא את מאמרו של הלל ברזל ואישר את מסקנותיו, מבלי לבטא כעס על עגנון. אדרבא, הוא שמח להתכבד בכך שעגנון שילב את אירועי חייו ואת הסונטות שלו בכתיבת ספרו "שירה". את מכתב תשובתו להלל ברזל כתב ש. שלום בלשון חידה: "מה שמצאתי בספר זה משלי נעשה שלו, הוחזר לי שבעתיים בשלו שנעשה שלי (...). עגנון, שר הצירופים, מיזג נוסח בנוסח ואהבה באהבה".

לא ייפלא אם כך שהמשורר ש. שלום, שהראה לעגנון את הסונטות לפני פרסומן, הראה לו גם קטעים מספרו "הנר לא כבה" טרם פרסומו. כך יכול היה עגנון להשתמש בשתי פרשות האהבה של ידידו בכותבו את "שירה". פרשת האהבה עם אינגה, האשה המכוערת מ-1939, מצאה את הדה ב"שירה" בתחילת הספר. פרשת האהבה מ-1931, עם האשה הנשואה מהקיבוץ, מצאה את ביטוייה מאוחר יותר ב"שירה", בעת שהרבסט נפרד זמנית משירה כאשר אשתו נכנסה להריון.

הייתכן שאפילו הבחירה של עגנון בשם שירה לגיבורת ספרו הושפעה מהצהרתו של ש. שלום על "ניצחון השירה שבי על המוות"? גאוניותו של עגנון באה לביטוי במיזוג דמויות שונות שהכיר ויציקתם בדמותה של שירה. בתחילה מוצגת שירה בדמותה הדוחה של אינגה נימנד. אחר כך מובלט אופיה האלטרואיסטי של שירה והיא הופכת יפה ונאהבת בעיני הרבסט. כאן החל עגנון להשתמש בדמות אחרת כמקור השראה לשירה וליחסיה עם הרבסט. היתה זו דמותה של הדסה פרלמן-קלוורי בעת שהיתה אהובתו של פליקס רוזנבליט (לימים שר המשפטים פנחס רוזן), ידידו של עגנון.

על קשר זה עמדתי כבר במאמרי "הדסה היא שירה", שהופיע כנספח בספרי "הדסה וחוט השני" מ-2008 (ותמציתו פורסמה ב"תרבות וספרות", 1 ביולי 2011). דמותו של הרבסט מורכבת גם בשלב זה ממיזוג דמויות שעגנון הכיר, כדוגמת הדסה שהיתה חברתה-מנעורים של אסתר עגנון. בתחילה דומה הרבסט לצפנת (ש. שלום), המחפש את השלווה בשיגרת הנישואים שלו. אולם בפרק האחרון, בהצטרפו לשירה בבית החולים למצורעים, הוא משתנה ולובש את דמותו של פליקס רוזנבליט, שעבר את ייסורי הגיהנום של פירוק מסגרתו המשפחתית הקודמת, בהחליטו לשאת את הדסה לאשה. פרשה זו תוארה בהרחבה בספרה של רות בונדי "פליקס".

ראוי לציין שאת הפרק האחרון של "שירה", העוסק בבית המצורעים, כתב עגנון סמוך למותו, אך פקד על יורשיו לגנוז אותו. הפרק הותר לפרסום רק לאחר מותו של פנחס רוזן, שמת ב-1978, בן 91, שמונה שנים לאחר מות עגנון. האם הורה עגנון בצוואתו לנהוג כך משום כבודו של ידידו?

שרה בן-ראובן